

Het complex van vier huizen vóór de restauratie in 2014. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Een avontuurlijke rondgang door een wijnkoperij aan de Hogewoerd

Hans van Klinken

Hans van Klinken is freelance journalist en bestuurder bij Diogenes.

In 2014 verwierf de Stichting Diogenes Leiden na een tip een aantal panden aan de Hogewoerd. Het betreft de nummers 59, het dubbelpand 61 en 63. In de eerste drie panden is tot recent de wijnhandel van de firma Maat, die veel Leidenaars nog goed hebben gekend, gevestigd geweest. De verdiepingen erboven werden door de eigenaren bewoond, met uitzondering van het linker bovenhuis van nummer 61 (nu 61a) en nummer 63, die steeds werden verhuurd. De panden waren precies wat Diogenes, zoals de stichting in de wandelgangen wordt genoemd, zocht. Het is de core business van deze nu 47 jaar oude organisatie om gebouwd erfgoed te redden van de ondergang of te behoeden voor respectloos verbouwen. Om een voorbeeld te geven: het eerste project dat Diogenes aanpakte betrof de panden Lokhorststraat 18 t/m 22, die als pakhuis werden gebruikt en in een deplorabele staat verkeerden.¹ Eveneens deplorabel was de staat van de ernaast gelegen Latijnse School. Met deze projecten werd de basis gelegd voor wat de stichting nu nog vertegenwoordigt: een organisatie die intensief wil restaureren met behoud van zoveel mogelijk oorspronkelijke elementen, en die beoogt

de panden hun (woon)functie terug te geven. Vele projecten volgden. Zo ook de wijnkoperij aan de Hogewoerd, die prima past bij dit bezit.² Voor de restauratie is uitgegaan van de afzonderlijke woningen die de oorsprong van het complex vormden. Een situatie die vermoedelijk zo was voordat de eerste wijnkoperij van Jan Samuel Timmerman Thijssen er in 1802 werd gevestigd. Op het moment van aanschaf waren de woningen 59-61 namelijk grotendeels met elkaar verbonden. Die situatie zou dus worden opgeheven.

Diogenes had ten tijde van de aanschaf en restauratie geen (bouw)historicus in het bestuur. Om in die lacune te voorzien zijn er diverse experts aangezocht om daar handen en voeten aan te geven. Te noemen zijn: drs. Jan Dröge en Reinoud Boter, die het bouwhistorisch onderzoek van het complex op zich hebben genomen; dr. Edwin Orsel, bouwhistoricus van Erfgoed Leiden en Omstreken (Erfgoed Leiden), die zich regelmatig boog over de vondsten die er tijdens de restauratie werden gedaan; voor het behangonderzoek werd de expert dr. R. Harmanni aangezocht en deed Judith Leferink als stagiaire bij Erfgoed

Eind jaren dertig van de twintigste eeuw vervaardigde de Engelse kunstenaar James P. Power (1885-1947) deze aquarel in opdracht van de toenmalige pandeigenaar. Power werkte op dat moment in Nederland. De aquarel toont de op dat moment net aangebrachte, huidige gevel van het complex. Particuliere collectie.

Leiden onderzoek naar het behang op Hogewoerd 63, onder begeleiding van drs. Esther Starkenburg (Erfgoed Leiden). Tenslotte werd Thomas Brain, MA, als papierdeskundige verzocht om de spanplafonds te onderzoeken.

Dit artikel is geen wetenschappelijke verhandeling, maar een ooggetuigenverslag van de restauratie, ondersteund door de verslagen en aanwijzingen van bovengenoemden en geïnteresseerden.

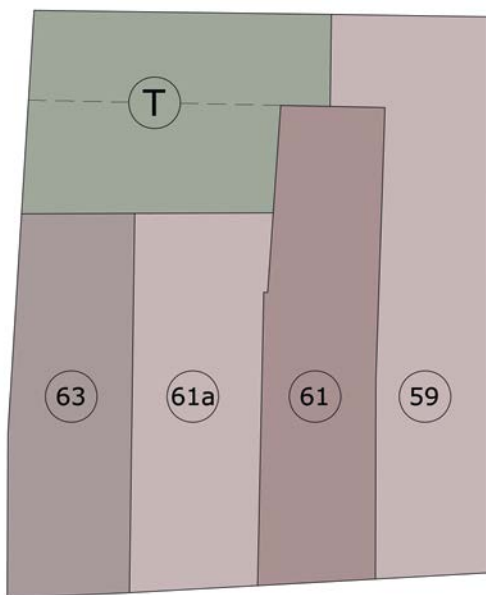
Verraderlijke voorgevel

Door de aankoop van het complex aan de Hogewoerd heeft het huidige bestuur het verwerven van vervallen erfgoed na een periode van consolideren voortvarend ter hand willen nemen. Bij de eerste schouw was het bestuur collectief om: er was een rijkdom aan oorspronkelijke en vaak vroege elementen. De voorgevel uit het laatste kwart van de negentiende eeuw verradt niet dat er een aan-

merkelijk ouder complex achter staat. Over het algemeen kun je stellen dat het grootste gedeelte van de panden uit de vroege zeventiende eeuw of wellicht zelfs late zestiende eeuw stamt. Interessant zijn eveneens de latere toevoegingen, met name die uit de negentiende eeuw.

Opvallend was dat de wijnhandel in feite onaangetast werd aangetroffen. De tafel waar etiketten werden geplakt, schappen van een meter diep waar de flessen werden opgeslagen en dikke oude balken op de grond waar

op de wijnvaten voor het bottelen konden worden gelegd waren letterlijk, na decennia te zijn gebruikt, kort tevoren verlaten. Aan het complete complex was sowieso in vele jaren niets meer veranderd. Hooguit was hier en daar wat onderhoud gepleegd. Niet alleen in dit werkgedeelte keek je dus je ogen uit. Alles leek nog *in situ* te zijn, onaangeroerd en oorspronkelijk. Het was al overweldigend wat er werd aangetroffen, maar bij de restauratie zou nog een flink aantal verrassingen tevoorschijn komen.

Schematische plattegrond van het vernieuwde complex Hogewoerd 59, 61, 61a en 63. Links naast nummer 63 loopt de Koenesteeg. Het groene deel is de huidige tuin. De stippellijn geeft aan waar zich de, inmiddels gesloopte, laat negentiende-eeuwse achterbouw bevond. Deze liep van de zijgevel van nummer 61 tot aan de Koenesteeg. Schema: Reinoud Boter, Bureau voor bouw-historisch onderzoek MoNed.

Vermoeden van oudere bebouwing

Tijdens de restauratie van de Hogewoerdpanden zijn er geen elementen gevonden van de allervroegste bebouwingen. Wel is er een vermoeden van bebouwing voordat de huidige panden ontstonden. Op nummer 61, aan de oostzijde op de eerste verdieping aan de voorkant op de tussenmuur, is namelijk met afwijkende steen de muur recht omhoog gemetseld. Die muur liep aanvankelijk schuin naar binnen. Dat zou erop kunnen duiden dat de huidige eerste verdieping een zolder was met een dak dat in het verlengde van de straat liep. Door de muur recht omhoog te laten lopen lijkt het erop dat het pand werd verhoogd met een verdieping. De bouwhistoricus Jan Dröge, die de bouwhistorie van de panden beschreef, spreekt in zijn rapport van drie afzonderlijke huizen uit de vijftiende eeuw die ca. 1610 zijn verbouwd.³ De opmetseling zou toen hebben kunnen plaatsvinden. Dat zou kunnen betekenen dat de zijmuren horen bij de oudere huizen die door Dröge zijn beschreven als voorlopers van de huidige bebouwing.

Waarom een pand ophogen? Het tekort aan woonruimte rond 1600 door het uitdijende aantal bewoners in die periode zou debet kunnen zijn aan het vergroten van panden door ze op te hogen.⁴ Ook de Diogenes-panden aan de Lokhorststraat, zo wordt beweerd, zouden van een lage bouw opgehoogd zijn naar de huidige hoogte.⁵

Doolhof met vele deuren

Al bij de eerste inspectie riepen de panden allerlei vragen op. Zo waren Hogewoerd nummer 59 en het meest dicht tegen dit pand aan gelegen deel van het dubbelhuis 61 door middel van allerlei doorbraken en gangen met elkaar verbonden. Om de onoverzichtelijk situatie van die in elkaar overlopende panden nog groter te maken, was er in de tuin in de late negentiende eeuw een aanbouw neergezet over de lengte van 61a en 63 (zie de plattegrond op de vorige pagina) om de wijnkoperij beneden meer ruimte te geven. De erboven gelegen woonruimten die zo ontstonden waren eveneens met de huizen aan de voorkant verbonden. Op die manier was een waar doolhof ontstaan dat best concentratie vroeg om van de Hogewoerd rechtstreeks naar de achterkant te lopen of de trap te vinden die naar de zolders leidde. Er was in het veelkamerige complex dan ook een groot aantal deuren aangebracht die, heel sjiek, aan één zijde met houtnerf zijn beschilderd; het zogenaamde houten.⁶ De meeste van die deuren zijn gerestaureerd en hergebruikt.

Opvallend was dat de grootste kamer in de nieuwere achterbouw een wasgelegenheid had met een dubbele wasbak. Daarachter,

Voorbeeld van een deur voorzien van houtimitatie in de voormalige wijnkoperij. De meeste deuren zijn opgeknapt en hergebruikt. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

aan de Koenesteeg, was een extra kamer met nog eens een wasbak. Deze ruimten waren ook bereikbaar via de badkamer van nummer 59, die compleet was met bad op pootjes en weer een wasbak. Wat nu de functie is geweest van die in elkaar lopende kamers en de veelvoud aan wasgelegenheden is duister. Onderzoek in kranten en archief leverde geen bewijs dat er een pension of iets in die geest in gevestigd was geweest. Misschien was dat wel het plan, maar dat lijkt nooit officieel te zijn geëffectueerd. In elk geval is door Diogenes besloten om de panden te scheiden, dus ook het dubbelhuis nummer 61. Op die manier ontstond een extra nummer aan de Hogewoerd, nummer 61a. De ‘nieuwbouw’ aan de achterzijde, die niet van historische waarde bleek te zijn en een groot deel van de tuin opslokte, is op aanraden van de architect, Marcel van Dijk, gesloopt. Met deze ingrepen werd het ‘doolhof’ opgeheven en ontstond een grote gemeenschappelijke tuin.

Dendrochronologisch onderzoek nummer 59

Nummer 59 toont zijn historische rijkdom in eerste instantie door haar dakspanten, de zogenaamde krommers.⁷ Op sommige plekken is nog te zien dat het hout van schors en onregelmatigheden werd ontdaan met een haalijzer dat hier en daar zichtbaar en onbedoelde voren in het hout trok, omdat het instrument bot was.⁸ Het is jammer dat het hergebruikt materiaal blijkt te zijn. Wanneer op hergebruikt hout een dendrochronologisch onderzoek wordt gedaan, weet je iets van de ouderdom van het hout, maar niet wanneer het dak is gebouwd. Zo is het niet mogelijk de spanten te gebruiken om de leeftijd van het pand (mede) te bepalen.⁹ Dat het ouder materiaal is, blijkt uit het feit dat de wijze van dakconstructie typerend is voor het eind van de vijftiende eeuw, terwijl de panden meer dan 100 jaar jonger zijn.¹⁰ Bewijs voor eerder gebruik zijn ook de gaten van de penverbindingen; een methode om met houten pennen stukken hout aan elkaar te bevestigen. Die gaten zijn hier loos. Deze eiken delen zijn daarnaast oorspronkelijk dikker geweest en kwamen vermoedelijk van een zwaarder dak. Ze werden namelijk heel zuinig in de lengterichting doorgezaagd. Dat is goed te zien aan een uitsparing aan de zijkant van een krommer die precies past op zo'n uitsparing van het ertegenover staande exemplaar.

Ook op de samengestelde balklaag op de eerste verdieping is geen onderzoek gedaan.¹¹ Er moet immers een stuk uit het hout genomen worden voor zo'n onderzoek en daar wordt bij intacte balklagen liever vanaf gezien. Dröge had tenslotte al in zijn rapport

De hergebruikte houten krommers, te zien op de zolder van nummer 59, zijn aanmerkelijk ouder dan het pand zelf. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

een behoorlijk adequate datering gegeven. Dat lag anders bij de grenen enkelvoudige balklaag op de begane grond aan de achterzijde van het pand, waar een aantal exemplaren moest worden aangeheeld vanwege rotte koppen. Hierdoor kon een proefstuk worden genomen. Er bleken 61 jaarringen te tellen en die gaven weer dat het hout globaal gekapt is net na de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het bleek een eind gereisd te hebben, want het is afkomstig uit de regio Haveland-Brandenburg. Er is geen exactere datering te verkrijgen, want daarvoor ontbreekt het deel van het hout dicht onder de schors, het zogenaamde spinthout dat hiervoor nodig

is. Het enige dat nu bekend is, is dat het achterdeel van nummer 59 na circa 1650/60 is gebouwd.¹² Aanmerkelijk later dan de verbouwing aan het begin van de zeventiende eeuw zoals door onderzoeker Dröge voor het voorste gedeelte is aangetoond.¹³ Dat jaarringenonderzoek is overigens uitgevoerd in opdracht van Erfgoed Leiden.

De eerste etage van nummer 59

Bijzonder zijn de twee aan de randen beschilde spanplafonds op nummer 59 uit de negentiende eeuw. Deze werden tussen de balken in de breedterichting in de voorkamer op de eerste verdieping aangebracht. Het bestaat uit papier op een juten ondergrond zoals behang. In met name die periode werd behang meer algemeen én populair, zo ook deze toepassing. Zulke plafonds zijn anno nu uniek, maar kwamen in de regio toen veelvuldig voor.¹⁴ Het was naast decoratief wellicht ook praktisch, want eventueel stof uit de kieren van de plankenvloer erboven zou zo efficiënt kunnen worden tegengehouden. In een derde vlak is gezien het gebruik van het materiaal een bespanning aangetroffen uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Dit was vermoedelijk ter vervanging van het oorspronkelijke plafondbehang. De ornamentiek aan de

randen van die nog bestaande plafonds komt overeen met de stijl van de schoorsteen en kan rond 1875 worden gedateerd. Dat valt samen met het opzetten van de nieuwe voor-gevel. In die periode heeft dus niet alleen de pui een aanpassing gekend (in de twintigste eeuw werd de onderkant nog een keer aangepast, zij het beperkt), maar kregen blijkbaar meer elementen van het huis een nieuw jasje. Een intensief onderzoek naar die plafondbedekking door papier-restaurateur Thomas Brain gaf aan dat er geen redding meer aan was. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed verordonneerde daarop dat er replica's voor in de plaats moesten komen, waarbij tevens de derde 'cassette' eenzelfde spanplafond kreeg zoals er zeer waarschijnlijk heeft gezeten. Een prijzige kwestie, maar het brengt wel de kamer weer terug in de oorspronkelijke sfeer.

Detail van het spanplafond in nummer 59, dat op veel plekken niet meer te restaureren was. Er voor in de plaats kwamen met de hand vervaardigde replica's. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Een interessant element op deze eerste verdieping is de tussenkamer. Deze ruimte van twee bij drie meter zou een bedstee kunnen zijn geweest of een opgang naar de zolder, maar is in elk geval later als inloop(kleding)kast in gebruik genomen. Het meest opvallend is de elektriciteit in deze ruimte. Hier is vermoedelijk sprake van een van de eerste aangelegde elektra in huizen. Het oogt ook zeer primitief; omwonden koperdraad werd om porseleinen knopjes geknoopt en zo naar een lichtpunt gebracht.¹⁵ Er werd toen nog geen gebruik gemaakt van buizen waar de leidingen doorheen lopen. Deze vroege uitvoering was helemaal intact, zonder dat er nog spanning op zat overigens.

Bovendien zijn er op deze wanden twee lagen behang op jute aangetroffen. De onderste laag met late art nouveau-motieven, is te dateren van 1915 tot 1925, ter-

Restant van de oude elektriciteitsvoorziening in nummer 59. De ijzeren elektriciteitspijp is van later datum. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

wijl de toplaag met een art deco-versiering aangebracht moet zijn in de periode 1925-1935.¹⁶ Ook hier geldt dat het behang totaal was versleten en niet meer bruikbaar of te repareren bleek. Na het verwijderen hiervan was in de vrijgekomen achtermuur in het midden metselwerk te zien dat afweek van de rest. Vermoedelijk heeft hier een kruiskozijn gezeten uit een eerdere bouwperiode. De sporen van de uitstekende zijkanten van het kozijn, de zogenaamde oren om het in het metselwerk vast te zetten, waren zichtbaar.¹⁷ Dat kan er op duiden dat er hier sprake is van de oorspronkelijke achtermuur van het pand. Later werd dit bouwblok naar achteren toe uitgebreid, waardoor de muur midden in huis kwam te staan. Die suggestie van een latere bouw strookt met de uitkomsten van het houtonderzoek dat aangeeft dat die achterbouw jonger is dan het voorgedeelte, zoals we hierboven al beschreven.

Die latere bebouwing oogt nu wat saai, maar helemaal zonder sensatie is deze achterbouw niet. Er is een houten puibalk aangetroffen met ronde gaten die wellicht tralies hebben bevat.¹⁸ Zo'n uitvoering wordt zelden nog teruggevonden, zeker omdat het aan de elementen blootgesteld is geweest. Hier zou een groot venster of een doorgang hebben gezeten. Deze balk is in het zicht ge-

houden bij de restauratie en verkeert na al die jaren nog in een zeer goede staat. Daar is wellicht de loodslab, die tussen de balk en het metselwerk zit, debet aan en die kan een behoorlijke leeftijd hebben. Het zou hier om zogeheten maagdelijk lood gaan, zoals een loodgieter wist te vertellen op de Open Monumentendagen in 2015. Dat zou voor ca. 99 procent zuiver zijn, dus nagenoeg zonder bijmenging met andere metalen. Hiermee is het aanmerkelijk minder gevoelig voor corrosie. Onderzoek hiernaar is (nog) niet gedaan.

De begane grond van nummer 59

Om even af te dalen: een aardig bouwkundig stukje is de forse lage kelder die deels onder het maaiveld ligt. Zulke kelders werden gebruikt om goederen min of meer koel te bewaren. Onlangs kwam bij een pand in het Mierennesthofje, eveneens in bezit van Diogenes, eenzelfde soort kelder tevoorschijn bij het vervangen van een deel van de keukenvloer. De kelder op nummer 59 is een onderdeel geweest van een bedstedewand, zoals te doen gebruikelijk in de zeventiende eeuw compleet met een spiltrap naar de eerste verdieping.¹⁹ Dat dit laatste klopt wordt bewezen door de latere vondst van een deur op de eerste verdieping die in het trapgat uitkwam. Deze opzet van de bedstedewand, kelder en trap past overigens volgens het bouwhistorisch rapport bij de datering van de verbouwing aan het begin van de zeventiende eeuw.

Hierna, halverwege het pand, zijn aan de wanden aan zowel de linker- als de rechterkant een fiks aantal witte tegeltjes aangebracht met in blauw geschilderde voorstellingen. Die hebben geen enkele relatie met de

plek waar ze zich nu bevinden. Het was wellicht ooit een keuken. De tegels zijn nog niet gedateerd. Naar de straatkant tegenover de kelderingang zijn ook tegels te zien, maar, zoals beweerd, van een latere datum. Volgens de (restauratie)architect Wim Hofman zijn die tegels een onderdeel van een opgaande schoorsteen. Dergelijke tegels werden standaard aan weerszijde van de haardplaats aangebracht. Er zijn slechts aan één kant drie rijen bewaard gebleven. De wand is namelijk doorgebroken in het kader van de verhelving van de panden zoals boven is beschreven. Op de verdieping met de spanplafonds erboven zijn op de balkenlaag en de onderkant van de zoldervloer kalksporen aangetroffen van metselwerk die precies overeenkomen met de locatie van de vermeende stookplaats beneden.

Soms leidt een ongelukje tot een opmerkelijke vondst. Er viel na stoten met een balk wat metselwerk uit de muur van de gang, bij de voordeur. Er kwam een platte roodbruin gebakken tegel tevoorschijn, qua formaat een flinke hand groot. Er bleek van dit materiaal een klampmuurtje te zijn gemaakt. Erfgoed Leiden is bij deze vondst gehaald. Aanvankelijk werd gedacht dat hier sprake was van daktegels (vroeg type dakbedekking dat werd gelegd zoals leien) die als een dunne wand tegen de gevel aan de binnenzijde zijn gezet om het optrekkend vocht van de buitenmuur af te dekken. Uiteindelijk is verondersteld dat er hier zelfs sprake zou kunnen zijn van speciaal voor dit doel gebakken tegels. Dergelijk materiaal en het gebruik ervan is slechts een paar keer gevonden in Leiden.

Deze extra vondst zou er op kunnen wijzen dat er mogelijk zelfs een aparte nijverheid was voor dergelijk bouw materiaal.²⁰

Nummer 61, het hart van de wijnkoperij

Op de begane grond van dit pand was het hart van de wijnkoperij gevestigd. De panden nummer 59 en nu 61a werden voornamelijk gebruikt voor opslag. Hier op nummer 61 werd het kurken en het etiketteren van de flessen gedaan en maakte men de bestellingen klaar. In het voorhalletje was een schuifluik in de muur aangebracht. Hierachter, op nummer 59 in de voorkamer, was het kleine kantoor gevestigd. Een specifiek voorwerp aan de muur heeft heel wat hoofdbrekens gekost om er achter te komen waar het voor diende: een buis van een centimeter of twintig lang met een wat dikker uiteinde en een doorsnede van een centimeter of vier. Daarin zat een, nu verharde, rubberen afsluiting. Je kon via die afsluiting in die buis komen. Na veel speuren bleek het een hulpmiddel te zijn om lood om de flessen te plooiën. Het is vermoedelijk altijd al een nogal ongewoon voorwerp geweest, want het opschrift op de voetplaat, waar de vouwpijp op was gemonteerd, meldt dat het uit Duitsland is gehaald. Het voorwerp kon geen plaats krijgen in de woning en is geschonken aan een Leidse wijnhandel.

Om de leeftijd van dit pand zo goed mogelijk te bepalen is ook hier dendrochronologisch onderzoek gedaan. Een monster voor dat onderzoek kwam van een van de plafondbalken op de begane grond van het voorhuis. Het heeft 119 jaarringen, maar dat bleek door het

ontbreken van het spinthout een veel te globale uitkomst te geven.²¹ Gelukkig zaten er aan de onderkant van de balken in het plafond ornamenten die in het bouwhistorisch rapport als de zogenaamde Leidse Klos werden omschreven en daar is wel een redelijk adequate datering aan te ontleen: rond 1600.²²

De eerste verdieping met uitzonderlijke keuken

Meer subtiel en een aardig detail is het drukknopje van bakeliet naast de deur op de eerste etage; een vroeg soort kunststof dat sinds de jaren tien van de twintigste eeuw werd gebruikt.²³ Het is een dienstbodebelletje dat hard nodig was in dit verheelde grote pand. Waar het signaal afging is niet duidelijk, maar dat zal ongetwijfeld ook op de kamertjes zijn geweest die boven op de zolder van nummer 61 waren gebouwd als slaap/verblijfplek voor de hulpen in de huishouding. Dat waren lage ruimten met voldoende plaats voor een bed, een stoel en een kastje. Deze hadden tevens

Een van de dienstbodekamers met elektra, kasten, afgeschoten pannendak en een wasbak. Foto: Hans van Dam/ Stichting Diogenes Leiden.

een vaste wasbak en elektrisch licht. Ook was het pannendak afgeschoten.

Aardig is dat in de achterste dienstbodekamer totaal vergane originele schotten werden aangetroffen, die tegen de binnenkant van het dak werden aangezet om stof, tocht en vocht te weren. Een meer primitieve methode dan het compleet aftimmeren van het dak. Van een ander pand van Diogenes, Aalmarkt 6, is uit overlevering bekend dat ook daar op de zolderkamers dergelijke schotten in gebruik waren.

De keuken op deze tussenetage dwingt bewondering af. Die heeft een brede schouw met donkere schildpadtegels.²⁴ Dergelijke tegels werden al in de zeventiende eeuw geproduceerd en gebruikt in de roetbaan van een rookafvoer.²⁵ De gedachte was blijkbaar dat witte tegels er al snel te opvallend vies zouden uitzien. Het is moeilijk te bepalen wanneer die tegels zijn aangebracht, want ze werden een lange periode achtereenvolgens geproduceerd. Een betere indicatie voor de periode dat de keuken in gebruik werd genomen is de ertegenover staande vaste servieskast, die uit de vroege negentiende eeuw stamt of zelfs iets eerder wordt geschat. Die bepaling zou ook voor het originele gemetselde fornuis met metalen plaat kunnen gelden. Een dergelijke kookplaats wordt nagenoeg nergens meer aangetroffen. Veel geïnteresseerden hebben zich over dit fornuis gebogen, maar de werking ervan is nog door niemand doorgrond. Reden om op een later tijdstip dieper in deze materie te duiken.

Bijzonder is daarnaast het lage hokje aan

De keuken met de schildpadtegels boven het fornuis waarvan de werking niet duidelijk is. De panden waren tijdelijk door antikraak-bewoners in gebruik. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

de kopse kant van de keuken, dat afgesloten kan worden. Hierin werd de turf om het fornuis mee te stoken bewaard. De voorraad turf lag op zolder en kon via een opening in de vloer door een houten koker worden gestort om uiteindelijk in deze opslag terecht te komen. Dit soort aardige tijdselementen verdwijnen helaas zienderogen uit de oude panden, misschien ook omdat men niet meer weet waarvoor het heeft gediend.

Een aardig detail tenslotte is de lamp aan het plafond van deze keuken. Deze lijkt op zich niet bijzonder, maar de voet van de hanglamp werd rechtstreeks op de metalen doorvoerdoos van de elektra aangebracht. Een methode die al lang niet meer wordt gebruikt. De lamp hoort vermoedelijk bij de tweede generatie elektra die werd aangelegd. In het pand is overigens ook een voorbeeld van bakeliet te vinden in de bevestiging van een lamp.

Het nieuwe huisnummer 61a met moerbalk, vaten en flessengat

Op de begane grond van het meest linkse pand van het ensemble van drie woningen, nu 61a, werden de wijnvaten opgeslagen. De wijntonnen lagen op twee tegenover elkaar liggende dikke balken en wel zo dat de buik van de ton ertussen kwam te liggen. Daarop konden dan weer andere tonnen worden gelegd, zo getuigen foto's. Een van die balken bestond nota bene uit een zeer oude moerbalk, herkenbaar aan de inkepingen waar de kinderbinten in werden gelegd. Om de boel stabiel te houden werden de vaten gefixeerd met (trek)banden. Voor een extra zekerheid werden de banden door twee ijzeren strips in de muur aan weerszijde van de voordeur gehaald. De strips werden per ongeluk ontdekt, omdat zij door de verroeste staat grotendeels verdwenen waren en de resten nauwelijks opvielen.

Een indicatie dat het hier een voormalige woonruimte betreft is een rij tegels met in blauw geschilderde voorstellingen, die half onder de vloer van straatklinkers (juffertjes) zaten. Als men aan het dweilen was kon door deze tegeltjes niet tegen het witgekalkte stuc gespetterd worden. Omdat de nieuwe vloer iets lager kwam te liggen, zit de spatrand automatisch weer op zijn oorspron-

kelijk hoogte en voldoet zo aan de vroegere functie.

In de achtergelegen opslagruimte, die later door Diogenes werd gesloopt, was een deel van de vloer behoorlijk verzakt. Om te controleren of dit geen kwaad kon is de vloer opengemaakt en tot ieders verbazing lagen daar tientallen lege wijnflessen met etiketten uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Er bleek verder een netjes gemetselde brede waterput te zitten die met puin was volgestort.

Er werden ook wat resten van eikenhouten planken waargenomen. Daarvan is aangenomen dat deze afkomstig waren van een vloertje waarop een smalle gemetselde toegang tot de waterput heeft gestaan. Deze eiken plaat is uiteindelijk in de vochtige grond verrot en heeft de inzinking van de vloer veroorzaakt, zo is de redenering. De flessen waren

De balken waar wijnvaten op werden gelegd (huisnummer 61A). Rechts is een oude moerbalk te zien met inhammen voor de kinderbinten. In de doorgang in de achtermuur zat het flessengat. De betegelde spatrand is op deze foto niet te zien. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

klaarblijkelijk het meest voorhanden om die verzakking te compenseren. Een andere verklaring is er niet voor te geven.

Naast deze waterput is in de tuin nog een andere waterput gevonden op ongeveer dezelfde hoogte. De kwaliteit van het water was in deze watervoorzieningen slecht door de nabijheid van een of meerdere beerputten waar afval, maar ook fecaliën, in werden gedumpt. Die vervuiling drong uiteindelijk door in de waterputten. Dat heeft bij het drinken van het bedorven water ongetwijfeld menig ziekte of wellicht de dood tot gevolg gehad. Dat is de reden waarom watertonnen in zwang kwamen voor de opvang van regenwater. In de betere huizen werden, zeer luxe, waterkelders aangebracht. Zo kennen de vier panden aan de Hogewoerd maar liefst drie waterkelders. Een van de kelders is onderwerp geweest van een artikel op de website van Erfgoed Leiden waarin duidelijk werd dat deze dateren uit de vroege zeventiende eeuw, dus ten tijde van de grote verbouwing van de panden zoals hierboven beschreven.²⁶ Regenwaterkelders waren volledig waterdicht, hetgeen betekende dat er niets in kon doordringen. Ze vormden niet helemaal een goede oplossing. Organisch materiaal en lood van de goten waar het water van werd be-

trokken zorgden nog steeds voor een niet al te frisse dronk, maar wellicht nog altijd beter dan het welwater uit de putten. De kelders waren toen ze werden aangetroffen helemaal droog; ondoordringbaar dus en na honderden jaren feitelijk nog steeds geschikt voor hun doel.

Naast de vondst van het flessengat, de waterputten en waterkelders is bij het afhalen van de oude stuclaag op de muren een dichtgezette doorgang gevonden, omzoomd door eiken balken. Het waarom van deze doorgang was aanvankelijk niet helemaal duidelijk. Verondersteld wordt nu dat de begane grond van dit pand, nu 61a, voor de eerste wijnkoperij in 1802 als opslag van de wijntonnen in gebruik is genomen. Aangezien dat pand zeer waarschijnlijk een woonruimte was, getuige de spattegels, zal de toegang vanaf de straat een gewone huisdeur zijn geweest. Daar kon

De met het verwijderen van los stucwerk ontdekte doorgang op de begane grond van nummer 61A naar nummer 61. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

geen wijnvat doorheen. Met de gecreëerde inpandige doorgang kon zo ook dit gedeelte worden bevoorrad.

Vondsten afgedekt met spaanplaat

Op nummer 59 was redelijk goed te zien waar het bestuur aan toe was voor de restauratie. Op de nummers 61 en 61a was dat een stuk onduidelijker, omdat de muren op de bovenverdiepingen deels waren afgedekt met spaanplaat. Besloten werd dat het voltallige bestuur het 'pellen' van de muren zelf ter hand zou nemen. In weinig geziene uitdossingen werd er aan het werk gegaan en die actie leidde tot een aantal bijzondere ontdekkingen. Op nummer 61 werd duidelijk dat de voorkamer kleiner is geweest. Dat was te zien aan een glad gestucte lambrisering met marmerimitatie van ongeveer een centimeter of 70 of 80 hoog die in de huidige voorkamer tevoorschijn kwam. Deze lambrisering werd onderbroken door een deur die toegang gaf tot het buurpand, maar sluit uiteindelijk precies aan op de nu nog gebruikte gang die verder naar achteren doorloopt. Op de vrijgekomen zijwand zat bovendien een spoor van een hier haaks op gemetselde muur. Dat was ongetwijfeld de rest van de achtermuur van de oorspronkelijke opzet van de kamer. Met die oude indeling kwam de schoorsteen precies in het midden te staan met aan weerszijden even brede muurdelen. Die verhouding was in de nieuwe kamer volledig verstoord. En ook hiermee lijkt het bewijs geleverd dat bij de grote ingreep aan het eind van de negentiende eeuw veel aan deze panden is veranderd, ook inwendig. Alleen zijn hier geen verfraaiingen toegepast zoals op nummer 59

met o.a. spanplafonds en een schoorsteenmantel met een eigentijdse uitstraling.

Sommige vondsten waren minder plezierig. Op het bovenhuis, nu nummer 61a, hebben lekkages het pand in de greep gehad. Hierdoor waren er vochtzwammen van soms wel twee handen groot ontstaan, die tijdens het ontmantelen te voorschijn kwamen. Niet alleen de muur, maar helaas ook het houten plafond en de balkenlaag aan de achterzijde van het pand waren zwaar aangetast. Dit authentieke plafond was niet meer te redden en werd voor meer dan de helft vervangen, inclusief de balkenlaag.

Aardiger is dat bij de ontmanteling aan de voorzijde onder de ramen aan de binnenzijde een groot gevelbord werd aangetroffen bij wijze van aftimmering, dat naast het woord 'wynkoperij' de naam van J. Zandvliet draagt. Deze Zandvliet was de voorganger van de familie Maat die in 1833 in de wijnhandel stapte.²⁷ Het bord dat vermoedelijk enige tijd aan de gevel heeft gehangen is in zicht gehouden en vormt zo een speels decoratief element in de huidige woonkamer.

Een regelrechte sensatie waren de vele lagen behang op de westmuur van 61a. Even wist het bestuur niet wat zij ermee moest doen, maar verschillende kenners zijn een kijkje komen nemen en gaven eensluidend advies: onderzoeken. Zij wezen op de dikte van het plakkaat papier. Die was uitzonderlijk. Een bevriende antiekhandelaar, Ron Meerman, wees er bovendien op dat onder die plak behang een muurschildering zat. Het bestuur nam haar verantwoordelijkheid en heeft een spe-

cialist op het gebied van muurbedekking in Nederland, Richard Harmanni, erbij gehaald. Deze heeft een klein deel van het behang verwijderd om te onderzoeken. Dat pakket bleek uit 25 lagen te bestaan: een volledige staalkaart van behangen uit de afgelopen 200 jaar. In zijn onderzoek kwam Harmanni uit op 1796 voor de eerste laag.²⁸ Het waren stroken behang van lompenpapier met blokken gestempeld; een systeem dat even ervoor door een Fransman was uitgevonden. Bijzonder modern dus voor die tijd, zo wist Reinoud Boter (bouwhistorisch bureau Moned) die een aanvullend onderzoek naar de panden heeft uitgevoerd, te melden.²⁹ Deze vroege datum kon Harmanni herleiden aan de hand van het grondpapier dat is gebruikt. Het betreft bladen van vermoedelijk proefdrukken van het boek *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren* van Jan David Pasteur dat in drie delen in Leiden werd uitgegeven bij Honkoop en Du Mortier tussen 1793 en 1800. Uiteraard heeft Harmanni dit niet als enige uitgangspunt genomen en keek hij ook naar vergelijkbare behangen die elders bewaard zijn gebleven.

Behang uit die vroege periode is overigens, zij het zeer beperkt, meer in Leiden gevonden, zoals in Rapenburg 42.³⁰ De tweede laag, waar eveneens slechts een klein fragment los te maken was uit het pakket, wijst op 1810. De derde laag bestond uit zogenaamd irisé-behang (verloop van tinten) en is van 1820. Er werd dus regelmatig een fris behangetje besteld. Het is niet zinvol om hier alle lagen te bespreken. Naast het behang op deze muur is ook elders in de panden het behang onderzocht door Harmanni (zie ook

tussenkamer in Hogewoerd 59). In elk geval hebben deze en de overige resten in de panden bijgedragen aan de kennis van patronen en technieken die in ons land door de twee eeuwen heen zijn gebruikt voor dergelijke muurbedekkingen. Overigens is de laatste laag van rond 1975.³¹

Van de muurschildering is overwogen om deze in ere te herstellen. Ook hier hebben verschillende experts naar gekeken. Er was een aantal redenen om niet tot restauratie over te gaan. In de eerste plaats zou het openthoud door de restauratie van dit pand niet verantwoord zijn. Er is dan sprake van een bouwvertraging van weken. Daarnaast was het moeilijk om direct iemand te vinden die het werk zou kunnen aanvatten. Besloten is de schildering op een ander moment in het bestaan van de stichting aan te pakken en daarom is zij zorgvuldig afgedekt. Het is wel de moeite waard om er aandacht aan te geven, behalve dan dat het een zeldzaamheid betreft. Het is namelijk ook erg leuk om te zien. Een trompe-l'oeil die een lambrisering in roodbruin voorstelt met daarboven ranken bloemen in groen, rood en blauw op een ondergrond van lichtblauw. Dergelijk voorstellingen zijn te vinden in bijvoorbeeld het Museum Meermanno te Den Haag en zijn gedateerd rond 1740-1760.

Het rapport van Harmanni geeft aan dat er veel muurschilderingen moeten hebben bestaan. Er was immers nog niets leuks om op de muur te plakken. Hierbij moet wel worden vermeld dat het uiteraard de rijkere eigenaren waren die zich een dergelijke voorstelling konden permitteren, evenals de aanleg

van een waterkelder en stofschotten. Die schilderijen hebben overigens ook weer een nadeel voor de geschiedschrijving. Het is niet blijvend. Als de voorstelling ging vervelen werd het overgeschilderd of zoals hier, gelukkig, overgeplakt met papieren behang waardoor het bewaard is gebleven. De techniek is overigens goed terug te zien in het werk. Het is deels met repeterende sjablonen gemaakt en verder met een vrije hand ingevuld, hetgeen de schildering levendig maakt. De vondst is, zeker voor Leiden en uit die tijd, zonder meer zeldzaam te noemen. Overigens is er nog een uitzonderlijke en toevallige vondst gedaan die te maken heeft met deze

De geredde deurtjes waarop dezelfde schildering bleek te zitten als onder de vele lagen behang op de westmuur van nummer 61A. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

schildering. Op nummer 61a is een provisorisch plafonnetje op zolder gesloopt. Zo kwamen er ook twee kleine deuren als bouw materiaal tevoorschijn. Deze waren betimmerd met hardboard en daarachter bleek eenzelfde beschikking te zitten als op de muur in de voorkamer. Ze waren als sloopafval bijna in de puinbak verdwenen. Vermoedelijk zijn het deuren van een kast geweest uit dezelfde kamer.

Amsterdamse School aan de gevel

Tenslotte de voorgevel uit de negentiende eeuw. Een aardig detail zijn de twee spiegels die aan de kozijnen in het midden op de eerste verdieping zijn bevestigd; de zogenaamde spionnetjes. Zo kon je vanuit je stoel de straat in de gaten houden. Deze hier nogal forse straatspiegels zijn wellicht uit de genoemde (ver)bouwperiode. Een van de schaarse voorbeelden ervan is ook te vinden op de Hooigracht 35. Boven de gootlijst die langs de panden 59, 61 en 61a loopt, zijn zeer decoratieve en eigenzinnige attiekraampjes geplaatst met kruislingse raamindeling.³² Hierdoor kwam er nog wat licht op de zolders, met name in die van de voorste meidenkamer. De gootlijst is overigens geheel in traditie opgebouwd, maar heeft echter een volledig andere uitstraling. Aan de onderkant ervan is namelijk geen decoratieve rand gemaakt waardoor de oppervlakte ervan geheel glad bleef. Hierdoor krijgt het samen met de attiekraampjes een zeer moderne uitstraling die nu nog geldt.

Tenslotte de onderpui zelf. Wat er veranderde, zoals we al zagen, is dat de gevel een bredere deur kreeg op nu nummer 61a om

de wijnhandel van buiten af beter te kunnen bedienen. Ten tweede werd de gevel glad gestuct. Hiermee werd het baksteen aan het zicht onttrokken, vermoedelijk om een eigentijdse uitstraling te krijgen. Later kreeg de pui stuc met een grovere opzet. De letters en cijfers op de gevel zijn toen in cement uitgevoerd. De stijl ervan verraadt dat dit rond 1925 is gebeurd, want het heeft een sterke Amsterdamse School-inslag. Dergelijke lettertypes in het stadsbeeld zijn zeldzaam.

De jongste telg nummer 63

Na de nummers 59, 61 en 61a is er vroeg in 2019 begonnen aan de restauratie van het ernaast gelegen winkelpand met bovenwoning, Hogewoerd 63. Op deze plek is al vroeg bewoning geweest. Het Register Vetus (een register van eigendomsovergangen), aangelegd in 1585, laat zien dat er toen ook al bebouwing was (vermoedelijk al veel eerder, maar daar zijn geen sporen van gevonden). Het pand had toen een huurwaarde in de laagste categorie.³³ Een povere bedoening lijkt het en dat klopt aardig. Boter maakt namelijk duidelijk in zijn bouwhistorische onderzoek dat er op deze locatie in respectievelijk 1592 en 1599 een groot huis en een klein (achter)huis zijn gebouwd.³⁴ Een ouder pand is dus kort na 1585 gesloopt ten behoeve van nieuwbouw en een paar jaar later is het achterhuis gebouwd. De kadasterkaart uit 1832 geeft overigens nog steeds een bebouwing van een groot huis en een (smal) achterhuisje weer.³⁵

Het voorhuis is volgens het rapport van Boter aan het eind van de achttiende eeuw bouwkundig nog een keer aangepast en

kreeg vervolgens een opknapbeurt rond 1850. Er werd uiteindelijk nog een aanbouw in de Koenesteeg neergezet als toegang van het bovenhuis, zodat niet de winkel daarvoor hoefde te worden gebruikt. In elk geval lijkt het er op dat het oorspronkelijke achterhuisje toen is gesloopt. Deze ondertussen sterk vervallen aanbouw is op zijn beurt door Diogenes verwijderd om ruimte te geven aan de tuin. Nummer 63 zou toch zijn winkelfunctie verliezen en volledig een woning worden. De achteringang was dan ook niet meer nodig.

Veel interessante zaken bleken er op het eerste oog niet te vinden in het pand. Het enige dat opviel was de loze gang die twee meter van de voordeur van de winkel af begon en dan doodliep op de achtergevel. Deze muur snoepte een flink deel van de winkelruimte af. Het is ontegenzeggelijk de toegang geweest, langs een binnenplaatsje, naar dat oude achterhuisje dat ook wel de zomerkeuken wordt genoemd. Naast deze gang en onder de spiltrap naar de eerste verdieping zijn een paar treden waargenomen die onder het maaiveld uitkwamen. Vermoedelijk leidden die treden naar een keldertje. Daarnaast was ook duidelijk te zien dat haaks op de trap naar de eerste verdieping een muur heeft gestaan. Die kan behoren bij een bedstede. Dit lijkt verdacht veel op de situatie op de Hogewoerd 59 op de begane grond, waarvan Dröge noteerde dat dit typisch is voor de vroege zeventiende eeuw: een combinatie dus van spiltrap, bedstee en kelder. Samen met de functie van de gang strookt dat aardig met de bouwperiode van dit huis die zijn collega Boter vond.

Wat het pand aansprekend maakt is de onderpui aan de straatzijde die aan het eind van de negentiende eeuw is opgetrokken ten behoeve van de winkelfunctie. Zo zijn veel onderpuien in die periode aangepast aan die functie en nog volop in de stad te vinden. Deze pui is geheel hersteld en kreeg zelfs de tweedeling van de winkelruit weer terug, zoals het ooit was bedoeld.

Er waren ook wat grondvondsten. Van de veelal brokken aardewerk is het vroegste object herkend als komend uit het midden van de vijftiende eeuw. Dat wil niet zeggen dat dit uit het pand afkomstig is uit die periode, alhoewel het romantisch is om dat te denken. Het kan ook op een andere manier daar verzeild zijn geraakt. Helaas dus geen spoor om de bebouwing te dateren.

Nieuwer dan dat is in elk geval het gietijzeren rooster dat in de voorgevel op de eerste etage zit. Het zal ten tijde van de verbouwing in de negentiende eeuw als nieuwigheidje zijn ingebracht. Het rooster is vermoedelijk niet compleet. Er heeft een systeem achter gezeten waarmee door middel van kettinkjes schuiven opengezet konden worden waardoor frisse lucht binnenkwam. Ondanks het feit dat dit soort elementen niet opgenomen zijn in het bouwhistorisch rapport vindt Diogenes dat ook zoiets zorgvuldig moet worden bewaard. En dat geldt ook voor de resten van de waterkelder die werd aangetroffen. De derde op rij uit het complex. Hij loopt onder de achtermuur door, wat bouwhistoricus Orsel als uitzonderlijk bestempelde. Omdat hij nogal incompleet is, door eerdere sloop en bij gebrek aan tegels en plavuizen, is hij moeilijk te dateren. Dat was niet de enige

tegenvaller voor de datering. Houtmonsters voor een dendrochronologisch onderzoek konden niet worden 'gelezen'. Te weinig jaarringen en spint en derhalve onbruikbaar voor het medebepalen van de bouwperiode(n).

Behang van Piet Paaltjens

In het bovenhuis tenslotte is door stagiaire Judith Leferink van Erfgoed Leiden een onderzoek gedaan naar de daar aangetroffen behangresten, die uit dertien lagen bleken te bestaan.³⁶ Het aardige is dat dergelijke onderzoeken altijd materiaal opleveren om de bestaande kennis van behang door de eeuwen heen te vergroten, maar dan kan er ook wel eens een bijvangst zijn waar je zeer enthousiast van wordt. Dat is hier gebeurd. Bij de laatste grote aanpak van het pand werd er uiteraard een nieuw behang opgebracht. Dat eerste behang blijkt te komen uit 1852, wat zeer goed past bij de latere opknabbeurt van het pand (zie boven). Die datering was te vinden door het eerder opgebrachte grondpapier zichtbaar te maken en dat bestond uit exemplaren van het *Algemeen Handelsblad* van 27 januari en 9 maart van dat jaar. Niet werkelijk spectaculair in leeftijd, althans niet zoals het vroege behang op Hogewoerd 61a, maar het bleek wel degelijk een aardige vondst te zijn. Precies in die periode namelijk woonde François Haverschmidt (1835-1894) ín die kamer en wel van 1852 tot 1858. De predikant in spe is later bekend geworden onder zijn pseudoniem Piet Paaltjens. De student is dus met dit behang omringd geweest, terwijl hij zijn poëtisch melancholische pen uitprobeerde.

Fragment van het behang dat Piet Paaltjens moet hebben gezien toen hij op de Hogewoerd woonde. De resten zijn veilig gesteld door Erfgoed Leiden en Omgeving. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Het stopt echter niet bij de vondst van het Paaltjensbehang. Een bijzonder staaltje van onderzoek van Arti Ponsen heeft ertoe geleid

dat de behanger van dit fraais kon worden aangewezen. Menig behanger is onbekend gebleven. Hier is het tegendeel ervan aan een werkelijkheid grenzende zekerheid bewezen. Jan van Ewijk was behanger van beroep en deze Jan was de zoon van Hendrik van Ewijk, de eigenaar van het pand en huisbaas van de huurder Haverschmidt. Het ligt dus behoorlijk voor de hand dat zijn zoon het behang heeft aangebracht.³⁷

Tot zover de ontdekkingstocht aan de Hogewoerd, waar zowel het bestuur van Diogenes als menig Leidenaar via de opeenvolgende Open Monumentendagen en de nieuwsbrieven veel plezier aan heeft beleefd. Meer over de stichting en haar panden is te vinden op www.diogenes-leiden.nl.

Op de westmuur van nummer 61A kwamen maar liefst 25 lagen behang tevoorschijn: een staalkaart van behangen uit de afgelopen tweehonderd jaar. Onder de behanglagen zat een bijzondere muurschildering, die ook werd aangetroffen op twee als bouwmaterialen hergebruikte deurtjes in hetzelfde pand. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes.

Noten

1 L. Beijen, 'Open brief uit 1967. Voorbode van een nieuw binnenstadsbeleid', *Leids Jaarboekje* 111 (2019) 178-180.

2 'Tien complexen; 34 woningen en een kantoor.' www.diogenes-leiden.nl.

3 J. Dröge, 'Hogewoerd 59-61 Leiden. Bouwhistorische opname September 2015'. *Bouwgeschiedenis* fase 0 pag. 6. (Dröge Bureau voor Bouwhistorie).

4 E. Kruse, 'Leidenaren en migranten in de Gouden Eeuw; integratie of groepsvorming?' *Jaarboek Dirk van Eck-Stichting* 1996 (Leiden 1997) 35. P.J. de Vos en E. Orsel, 'Het straatje van Rembrandt; onderzoek naar en digitale reconstructie van Rembrandts geboortehuis', *Leids Jaarboekje* 111 (2019) 39.

5 L. Beijen e.a., 'Lokhorstraat 18-22d' in *40 jaar Diogenes* (Leiden 2013).

6 Geschilderde houtimitatie. J.E. Haslinghuis & H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2013) 225.

7 Ook wel kromstijl genoemd, het onderste gedeelte van het kapgebint. Hiervoor werden jonge bomen in het gewenste model gebogen en gesnoeid. Ook werden krommers uit dikke planken gezaagd, maar dat was kostbaar en gaf veel onbenut houtafval. www.joostdevree.nl.

8 Een haalijzer is een houtbewerkingsgereedschap dat gebruikt werd als een schaaf.

9 Dendrochronologie: Aan de jaarringen van bomen kan worden afgelezen waar het hout vandaan komt en wanneer de bomen gekapt werden. Zo kan hout een vingervijzing zijn van

de bouwdatum. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 142.

10 Dröge, 'Hogewoerd 59-61 Leiden. Bouwgeschiedenis', 9-10.

11 Een samengestelde balkenlaag bestaat uit zware balken, de moerbalk, met dwars kleinere balkjes waarop uiteindelijk de houten vloer komt. Een enkelvoudige balkenlaag bestaat uit alleen zware balken met daarop de houten vloer. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 50.

12 'Hogewoerd 59-61 in het verleden. De ouderdom van de panden.' www.diogenes-leiden.nl.

13 J. Dröge. 'Bouwgeschiedenis', Bouwfase 1. pag. 6.

14 R. Boter, 'Behangplafond Hogewoerd 59. Aanvullend onderzoek Hogewoerd 59-61'. (Bureau Moned Leiden 2016).

15 Zulke porseleinen knopjes zijn nog te zien achterin de winkel 'Anterieur', Nieuwstraat 23 (alleen open op zaterdag).

16 R. Harmanni. 'Rapport; Behangvondsten in Hogewoerd 59-61 te Leiden jaar 2015'. Meer dan 25 lagen in 250 jaar. (Verslag van alle behangvondsten in het gehele complex).

17 Een kozijn dat in vieren is gedeeld en uit hout of steen bestaat met bovenin glas (in-lood-ramen). Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 282.

18 Balk over een houten pui die een deel van de gevel draagt. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 366.

19 J. Dröge. 'Bouwhistorische opname'. Interieur/ Kelder, 10.

20 Med. E. Orsel (ELO). Voor verklaring daktegels: Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 139.

21 'Hogewoerd 59-61 in het verleden.' www.diogenes-leiden.nl.

22 J. Dröge. 'Bouwkundig rapport'. Draagconstructie. 9.

23 Bakeliet: www.wikipedia.org/wiki/bakeliet.nl of bakeliet.nl.

24 Tegels die veel weg hebben van een schild van een schildpad. www.agriwiki.nl/wiki/roetbaan.

25 Roetbaan: www.agriwiki.nl/wiki/roetbaan.

26 Erfgoed Leiden en Omgeving. 'Vondst van de week. Waterkelders ontdekt'. 7 november 2016. www.erfgoedleiden.nl.

27 'Johannes Zandvliet.' www.diogenes-leiden.nl.

28 Harmanni. 'Rapport; Behangvondsten in Hogewoerd 59-61'.

29 Boter, *Aanvullend onderzoek*. 'Behang woonkamer... Hogewoerd 59', 14.

30 'Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2009', *Leids Jaarboekje* 102 (2010) 188.

31 Harmanni, 'Behangvondsten'.

32 Attiek: Deel dat boven de gevel uitsteekt. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 42.

33 H. A. van Orle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. Atlas kaart 9, De Voorstad op de Hogewoerd*. Deze kaart ten dele gebaseerd op het Register Vetus.

34 R. Boter, *Bouwhistorische opname Hogewoerd 63*.

35 'Kadasterkaart 1832', *Nieuwsbrief* 20. www.diogenes-leiden.nl.

36 'Bijzondere behangresten', *Nieuwsbrief* 21. www.diogenes-leiden.nl.

37 'De behanger uit 1852.' www.diogenes-leiden.nl.